

Ο Χρήστος Λαμπράκης και τα έντυπα του ΔΟΛ κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών

Κωστής Κορνέτης (Αυτόνομο Πανεπιστήμιο Μαδρίτης)

Αυτό το σύντομο άρθρο πραγματεύεται την στάση των εντύπων του εκδότη Χρήστου Λαμπράκη κατά τη διάρκεια της απριλιανής δικτατορίας. Πρόθεση μου είναι να αναδείξω το ρόλο των συγκεκριμένων εντύπων στη ζύμωση μιας αντικαθεστωτικής δημόσιας σφαίρας μέσα στην επταετία. Καταλήγω πως η στρατηγική απόφαση του Λαμπράκη να κρατήσει ανοιχτά τα έντυπα του παρά την σκληρή πρώτη φάση της προληπτικής λογοκρισίας, αποδείχτηκε πολύ πιο χρήσιμη σε πολιτικό επίπεδο όσον αφορά την αντίθεση στο καθεστώς, αλλά και την σταδιακή «επιμόρφωση» μιας μεγάλης μερίδας του αναγνωστικού κοινού που διψούσε για διανοητικά, αλλά και πολιτικά ερεθίσματα παντός τύπου.

Το πλαίσιο

Από την στιγμή της επιβολής του την 21^η Απριλίου 1967, το καθεστώς των Συνταγματαρχών, όπως όλα τα αυταρχικά καθεστώτα, προσπάθησε να ελέγξει πλήρως τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Προκειμένου να διασφαλίσει το μονοπώλιό του στην πληροφόρηση, εξέδωσε σαφείς οδηγίες που οδήγησαν σε μια σειρά πανομοιότυπων ειδήσεων και πρωτοσέλιδων.

Από τις δεκατέσσερις καθημερινές εφημερίδες που κυκλοφορούσαν ως την 21^η Απριλίου 1967 μόνο ενιά συνέχισαν την έκδοση τους υπο τις νέες συνθήκες. Η Ελένη Βλάχου διέκοψε την κυκλοφορία της *Καθημερινής* και της *Μεσημβρινής*. Αλλά και η *Ελευθερία* του Πάνου Κόκκα διέκοψε την κυκλοφορία της. Οι συντηρητικές εφημερίδες που συνέχισαν να κυκλοφορούν ήταν η *Απογευματινή*, η *Ακρόπολις* και η *Βραδυνή*. Στην σκληρή καθεστωτική γραμμή εντάσσονταν ο *Ελεύθερος Κόσμος* και η *Εστία*. Είναι αυτονόητο πως η αριστερή *Αυγή* και η *Δημοκρατική Αλλαγή* έκλεισαν αμέσως. Στο φιλελεύθερο κέντρο λοιπόν απέμεναν το *Βήμα* και τα *Νέα*, αλλά και το *Έθνος*— ενώ για λίγο καιρό έβγαινε και η *Αθηναϊκή* που έκλεισε λίγο καιρό μετά, για οικονομικούς κυρίως λόγους (Στράτος, 1995· Παππάς, 2022).

Είναι γνωστό πως εξαρχής ο Χρήστος Λαμπράκης είχε πολύ τεταμένες σχέσεις με το καθεστώς ενώ κυκλοφορούσε η φήμη πως ο Στυλιανός Παττακός τον ήθελε νεκρό τις πρώτες μέρες του καθεστώτος. Ο Λαμπράκης διέφυγε της σύλληψης την πρώτη μέρα του πραξικοπήματος στις 21 Απριλίου 1967 βρίσκοντας καταφύγιο σε φιλικό σπίτι. Η επεισοδιακή σύλληψή του αργότερα, η παραμονή του στις φυλακές, η εικονική του εκτέλεση, η εξορία, αποτελούσαν όλα σαφείς ενδείξεις των προθέσεων εκφοβισμού και φρονηματισμού από πλευράς του καθεστώτος. (Σταυρόπουλος, 2020· Κόλλια, 2023· McDonald, 1980· επίσης *Le Monde*, 1967.) Χαρακτηριστική των στιγμών και του σάλου που προκάλεσε η δίωξη Λαμπράκη στο εξωτερικό ήταν το γεγονός πως του απονεμήθηκε το βραβείο της Χρυσής Γραφίδας της Ελευθερίας από τη Διεθνή Ομοσπονδία Εκδοτών Εφημερίδων τον Φεβρουάριο του 1968 σε ένδειξη αναγνώρισης του έργου του, αλλά κυρίως συμπαράστασης στη διωκόμενη δημοσιογραφία. Ο ίδιος ο Λαμπράκης θα έγραφε σε επιστολή του στη γαλλική εφημερίδα *Le Monde*:

[..] Είναι, πιστεύω, απολύτως σαφές σήμερα ότι δεν υπάρχει στην Ελλάδα Τύπος άξιος του ονόματός του. Σας ανέφερα ήδη τις συνθήκες υπό τις οποίες εκδίδονται οι εφημερίδες τις οποίες διηύθυνα. Αυτή καθ'εαυτή η ύπαρξη λογοκρίσιμης έχει ως συνέπεια να υπάρχει μια μόνο έκφραση άποψης, μια μόνο δυνατότητα μετάδοσης ειδήσεων. Είναι όμως προφανές ότι η παρούσα δικτατορία προχώρησε ακόμη περισσότερο. Αυτό που σήμερα εμφανίζεται στην Ελλάδα δεν είναι απλώς ένας λογοκριμένος Τύπος, είναι μάλλον ένας Τύπος καθ'υπαγόρευσιν. Διοτι η κυβέρνηση όχι μόνο ξεψαχνίζει όλα τα κείμενα όσο της είναι δυνατόν και τα εξετάζει κατά τρόπο ανόητο, προσπαθώντας να εξακριβώσει μήπως είναι «υπονομευτικά» - ακόμη και τα ιστορικά μυθιστορήματα -, αλλά επιβάλλει στον Τύπο και τη δημοσίευση δικών της κειμένων και γελοίων σχολίων, υπαγορεύοντας ακόμη και ιστορικές νουβέλες, φθάνοντας στο σημείο να αξιώνει τη δημοσίευση ως και κύριων άρθρων και σχοίων που γράφει η ίδια. (Κόλλια 2023, 144.)

Ο Λαμπράκης όμως πήρε την επώδυνη απόφαση να συνεχίσει να εκδίδει, αποσκοπώντας στην επιρροή των εντύπων του -σε αντίθεση με την Βλάχου που έκλεισε όλα της τα έντυπα αφήνοντας και πολύ κοσμο σε εξαιρετικά δύσκολη οικονομική κατάσταση. Όπως θα διηγούνταν η αδελφή του Λαμπράκη, Λένα Σαββίδη, αρκετό καιρό αργότερα: «Ξέραμε, από παιδιά εμείς ότι δεν κλείνεις μια εφημερίδα. Όταν η Ελένη Βλάχου έκλεισε την εφημερίδα

της, κι όταν μετά έφυγαν και από την Ελλάδα, ήλθαν ξένοι δημοσιογράφοι στη χώρα. Και μας είπαν «Εσείς γιατί δεν κλείσατε;» Η απάντηση του Χρήστου ήταν: «Γιατι εμείς δεν πιστεύουμε στην αυτοκτονία. Κοιτάξτε γύρω σας ανθρώπους που αφήσε χωρίς δουλειά η Ελένη Βλαχου, τους έχουμε εμείς τώρα». (Κόλλια 2023, 139)

Παρότι θα κατηγορηθεί συχνά γι' αυτό, τελικά η απόφαση του Λαμπράκη να μην κλείσει τις εφημερίδες του θα είναι ιδιαίτερα δύσκολη και επώδυνη, και κυρίως θα αποδειχτεί καθοριστικής σημασίας για την ευρύτερη ιστορία της επταετίας. Το *Βήμα* και τα *Νέα* και σε μικρότερο βαθμό ο *Ταχυδρόμος* (αλλά ακόμα και ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*) έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάδοση της πληροφορίας και στη συνειδητοποίηση της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα. Μέσα από την πορεία τους παρακολουθούμε κατά κάποιο τρόπο την εξέλιξη της χώρας, του ίδιου το καθεστώτος, αλλά και τον αντικαθεστωτικών κύκλων – των λεγόμενων δυναμικών, αλλά και των πιο έμμεσων αντιστάσεων. (Βόγλης, 2022). Και βέβαια οι γραφίδες που θα επιστρατεύσει το συγκρότημα δεν ήταν τυχαίες. Και πάλι η Λένα Σαββίδη: «[...] Μια δικτατορία δεν αφήνει ποτέ πολλούς ανθρώπους να συγκεντρώνονται στο ίδιο σημείο, δεν επιτρέπει συναθροίσεις. Όταν όμως [το σημείο] είναι η εφημερίδα, τα πράγματα είναι αλλιώς... Αυτά το ξέραμε από την κούνια μας. Δεν το διακηρύσσαμε, αλλά το ξέραμε! Οι ξένοι δεν το ξέρανε, και γι' αυτό μας βρίζανε «που δεν κάναμε Αντίσταση». Η Αντίσταση ήταν μέσα όμως.» (Κόλλια 2023, 140-141).

Το ζήτημα των εφημερίδων και της προσωπικής στάσης του Χρήστου Λαμπράκη είχε να κάνει λοιπόν και με την περίοδο της λογοκρισίας, η οποία ως γνωστόν πέρασε από πολλά στάδια και κύματα: από την απόλυτη φίμωση τα πρώτα χρόνια, στην μερική χαλάρωση από το 69 και μετά και με αποκορυφωση το 1973· και βέβαια την επιστροφή σε ένα ασφυκτικά σκληρό πλαίσιο επι Ιωαννίδη και ως και τη Μεταπολίτευση. Η προληπτική λογοκρισία εφαρμοζόταν μέχρι το 1969 και κανένα έντυπο δεν μπορούσε να κυκλοφορήσει χωρίς την έγκριση της Υπηρεσίας Λογοκρισίας. Αυτό δημιουργούσε ένα κενό στους εναλλακτικούς διαύλους πληροφόρησης και πνευματικής καλλιέργειας: την ίδια ακριβώς εποχή γίνεται μια συζήτηση στους λογοτεχνικούς και καλλιτεχνικούς κύκλους που καταλήγουν πως η ηθελημένη σιωπή ήταν καλύτερη από την εξεφτελιστική κατάθεση των γραπτών στη λογοκρισία και το πετσόκομμα τους. Με τις εφημερίδες λογοκριμένες και τους συγγραφείς εν σιωπή, τα παράνομα έντυπα επιφορτίστηκαν με το βαρύ έργο να εκφράσουν την πολιτική αντίθεση.

Βέβαια είναι γνωστό πως η καταστολή συμβάλλει στη δημιουργία νέων ειδών γνώσης και διαφορετικών τρόπων κοινοποίησης ενός μηνύματος. Σύμφωνα με τον Μισέλ Φουκώ, η λογοκρισία δεν διακόπτει μόνο, ούτε απλώς παρεμποδίζει την επικοινωνία, αλλά λειτουργεί επίσης ως προτροπή στο λόγο, μετατρέποντας τη σιωπή σε αναπόσπαστο στοιχείο αυτής της λογοθετικής δραστηριότητας. (Foucault, 1980, 27· και Irschick, 1994, 1-11). Από την άποψη αυτή, το ψαλίδι της λογοκρισίας μπορεί να θέτει περιορισμούς, όμως δίνει και νέες δυνατότητες σε ένα συνεχές παιχνίδι της γατας με το ποντίκι.

Ακόμα όμως και στην περίοδο της πιο σκληρής λογοκρισίας ο τρόπος κάλυψης μεγάλων γεγονότων αντικατόπτριζε την διακριτή πολιτική των εντύπων. Από το 1968 και στο εξής στα μεγάλα γεγονότα πολύ συχνά ο ίδιος ο Λαμπράκης έπαιρνε την πρωτοβουλία και την τελική ευθύνη φυσικά για την έκφραση της όποιας διαφωνίας – έστω και υπόγειας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η διπλή μαύρη πένθιμη γραμμή του Βήματος στην ανακοίνωση θανάτου του Γεωργίου Παπανδρέου την Παρασκευή, 1η Νοεμβρίου 1968 – «το σημαντικότερο γεγονός των τελευταίων τεσσάρων χρόνων» κατά το σχόλιο του Athenian, κατά κόσμο Ρόδη Ρούφο. (Roufos, 1972· Αλιβιζατος, 2015· Κόλλια).

Βέβαια την ίδια στιγμή που με προσωπική παρέμβαση Λαμπράκη οι τίτλοι μπαίνουν για μέρες με τη διπλή μαύρη γραμμή του πένθους, τα νέα που δημοσιεύονται στην άγρια

λογοκριμένη εφημερίδα είναι σχεδόν πανομοιότυπα με αλλού: «Ενήργησαν με τας ολίγας, γνωστές από το παρελθόν και ουδόλως ανανεωθείσας, εκατοντάδας των υστερικών τετυμπόυδων του πεζοδρομίου και προεκάλεσαν την αγανάκτησιν των παρισταμένων». Αντίστοιχα *Τα Νέα* της 4^{ης} Νοεμβρίου 1968 θα κάνουν λόγο για «ευάριθμους ταραξίες, μη σεβασθέντας την ιερότητα της θρησκευτικής τελετής της κηδείας» που «εβεβήλωσαν ταύτην δι' αναρμόστων εκδηλώσεων». (Διαμαντής 2024).

Αντίστοιχες είναι και οι στρατηγικές των δυο εφημερίδων σε σχέση με την κάλυψη των ξένων κινημάτων διαμαρτυρίας το 68– η οποία είναι συχνά εξαντλητική. Παρότι η λογοκρισία είναι εμφανής και ενώ συχνά υπάρχουν άρθρα με σαφή προπαγανδιστικό περιεχόμενο υπέρ του καθεστώτος – βλ για παραδειγμα το «Παράλληλοι βίοι, παράλληλες εικόνες» στα *Νέα* (29-5-1968) που συνέκρινε τα γεγονότα του Μάη του 1968 στη Γαλλία με τα Ιουλιανά του 1965 στην Ελλάδα, είναι παρολα αυτά σαφής η προσπάθεια αντιπαράθεσής τους με τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, ενώ οι λεπτομέρειες είναι εξωνυχιστικές.

Αυτή λοιπόν παραμένει η εποχή της προληπτικής λογοκρισίας. Ενώ οι αντικαθεστωτικοί συγγραφείς συνέχιζαν τη διαμαρτυρία αρνούμενοι να γράψουν ή να εκδώσουν τα έργα τους,

μερικοί δημοσιογράφοι του Βήματος ή των Νέων επινόησαν μια σειρά από στρατηγικές προκειμένου να αντισταθμίσουν τις συνέπειες της λογοκρισίας. Οι γελοιογράφοι που συνεργάστηκαν με τα *Νέα* και το *Βήμα*, όπως ο Κώστας Μητρόπουλος και αργότερα ο Βαγγέλης Παυλίδης, ή ο Μποστ στον *Ταχυδρόμο*, συγκαταλέγονταν σε όσους κατάφεραν με ιδιαίτερη επιτυχία να υπονομεύουν τη λογοκρισία χρησιμοποιώντας νύξεις, αλληγορίες και υπονοούμενα που παραπλανούσαν τον αμύητο, όμως εντοπίζονταν εύκολα από όσους αναζητούσαν τα κρυμμένα νοήματά τους (Scott 1992). Ο αμερικανός συγγραφέας Κέβιν Άντριους, κάτοικος της Αθήνας τότε, υποστήριξε ότι ο κόσμος που έτρεχε να διαβάσει τις γελοιογραφίες αυτές στις εφημερίδες «είχε σχεδόν την αίσθηση ότι συμμετείχε σε μια αντιστασιακή δραστηριότητα με αντίτιμο τις δύο δραχμές» (Andrews 180, 176).

Με την άρση της προληπτικής λογοκρισίας δημιουργείται μια τομή· ο νόμος περί Τύπου του Νοεμβρίου του 69 καταργούσε την προληπτική λογοκρισία και ανεθετε την ευθυνη της στους εκδότες – κοινώς γίνεται μετάβαση από την προληπτική λογοκρισία στην αυτολογοκρισία. Αναπόφευκτα, μόλις το καθεστώς ήρε σε ένα βαθμό τους περιορισμούς στην ελευθερία της έκφρασης, ορισμένα τμήματα του Τύπου άρχισαν να διατυπώνουν μια ήπια κριτική στον τρόπο διακυβέρνησης σπάζοντας το κυβερνητικό «μονοπώλιο πληροφορίας». (Bermeo, 2007; Snyder 1991).

Ο Λαμπράκης ανήκει στους εκδότες που άρχισαν να παρακάμπτουν τεχνηέντως τις απαγορεύσεις και να δημοσιεύουν «μετρημένες-λελογισμένες» αρνητικές θέσεις και σχόλια για τη χουντική διακυβέρνηση – σύμφωνα με τον όρο της Ελένης Βλάχου, με την συμβολή μιας σειράς συνεργατών- ο γνωστότερος εκ των οποίων βέβαια ήταν ο διευθυντής σύνταξης και παλιός συνεργατής του Βήματος και επιστήθιος φίλος του Λαμπράκη, Λέων Καραπαναγιώτης (Αλιβιζάτος 2015). Σύμφωνα με τον νεαρό τότε συνεργάτη του Βήματος Αντώνη Παπαγιαννίδη, σημαντικό ρόλο διαφοροποίησης της εφημερίδας από το καθεστώς και ανοιχτής κριτικής προς αυτό αποτέλεσαν περιβαλλοντολογικά ξέσματα όπως τα ρεπορτάζ για τα τσιμέντα ΑΓΕΤ ΗΡΑΚΛΗΣ, ή τις κόκκινες λάσπες την Πεσινέ, που κατά τη γνώμη του αποτελούσε στοιχείο «αντικυβερνητικού ρεπορτάζ». Το ίδιο βεβαια ίσχυε και για τα άρθρα σχετικά με φλέγοντα διεθνή ζητήματα της εποχής, όπως για παράδειγμα ο πόλεμος του Βιετνάμ (Κόλλια, 162).

Πέρα όμως από αυτά, το πρώτο σημαντικό βήμα που αποφασίζει ο Λαμπράκης – όπως και άλλοι εκδότες της εποχής εκείνης – είναι να αρχίσουν οι εφημερίδες του να καλύπτουν εκτενώς την ακροαματική διαδικασία των στρατοδικείων. Το ΒΗΜΑ θα δημοσίευε τα πλήρη πρακτικά των δικών, δίνοντας στους αμαγνώστους του την ευκαιρία να μάθουν λεπτομέρειες για τις αντιστασιακές προσπάθειες. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός πως δημοσιεύονται αυτούσια εκτενεστάτα αποσπασματα των απολογιών σε σχεδόν καθημερινό επίπεδο: το βλέπουμε με τη δικη της Δημοκρατικής Αμυνας, του ΠΑΚ, του παράνομου κλιμακίου του ΚΚΕ Εσωτερικού αργότερα κτλ. Οι απολογίες πρόσφεραν στους κατηγορούμενους τη δυνατότητα να υπερασπιστούν τις πράξεις τους καταδικάζοντας το καθεστώς και αναφέροντας ότι είχαν υποστεί βασανιστήρια.

Αυτή η αλλαγή που συμπίπτει με την ουσιαστική αποπομπή της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης το Δεκέμβριο του 1969 οδήγησε σε σειρά τιμωριστικών μέτρων οικονομικής φύσεως από το καθεστώς με το Νόμο περι Τύπου του 1970 – όπως την απόσυρση της κυβερνητικής διαφήμισης, ενώ αύξησε κα τακόρυφα τη φορολογία με αντίκτυπο στην τιμή των εφημερίδων και αποτέλεσμα η κυκλοφορία του Βήματος να πέσει κατακόρυφα σε λίγους μήνες. Σύμφωνα με την Κόλλια, κυρίως το Βήμα είχε ήδη χάσει το 52% του κοινού το πρώτο διάστημα μετά το πραξικόπημα. Η εφημερίδα αυξάνει την κυκλοφορία της μόνο μετά το 1972, με ένα νέο κοινό που το θεωρεί σταθερό και συνεπή αντίπαλο του καθεστώτος (McDonald· Κόλλια 153). Το 1970 είναι η χρονιά που κλείνει και το Έθνος— αφού ήρθε σε

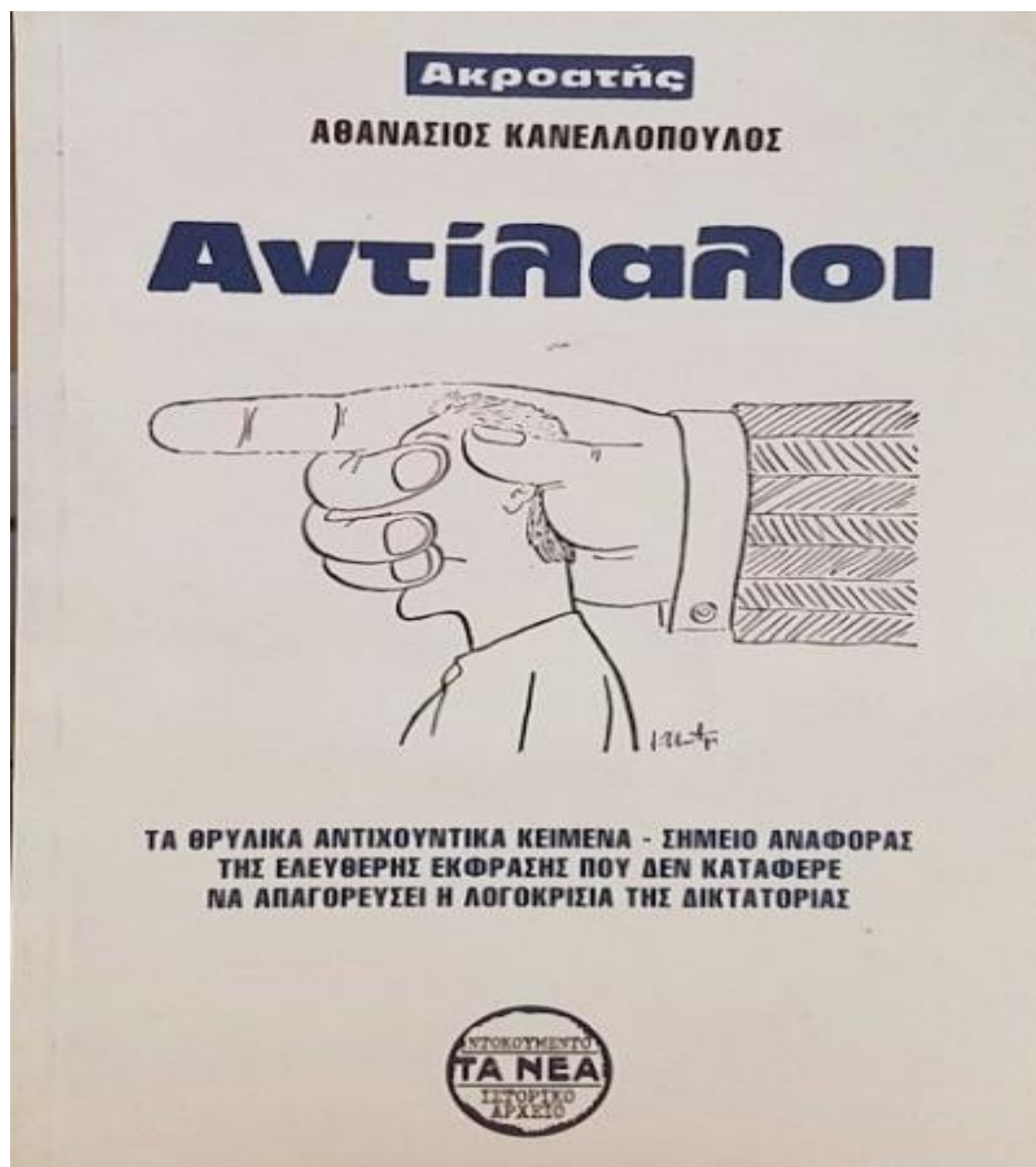
σύγκρουση με το καθεστώς ένα επικριτικό άρθρο για το καθεστώς από τον πρώην υπουργό Ιωάννη Ζίγδη -ενώ ο στενός πυρήνας της εφημερίδας μεταξύ των οποίων και ο διευθυντής του Γιάννης Καψής βρισκουν δουλειά στο ΔΟΛ.

Την ίδια στιγμή η εφημερίδα γίνεται το βήμα πολύ σημαντικών φωνών –εκκεντρών φωνών, λόγιων πολλές φορές – που εσπαγαν την σιωπή. Οι «επιφυλλίδες» του Βήματος, κ.α., ήταν «σημείο συνάντησης» για τους αντιδικτατορικούς αναγνώστες, ακόμα και υπό το βάρος της λογοκρισίας. Πέρα από ανθρώπους όπως ο Ευάγγελος Παπανούτσος, ο Άγγελος Τερζάκης, ο Ηλίας Βενέζης, ο Κ. Θ. Δημαράς, που ήταν παλιοί συνεργάτες της εφημερίδας, ο Λαμπράκης και ο Καραπαναγιώτης δίνουν τη δυνατότητα σε ανθρώπους όπως ο Αθανάσιος Κανελλόπουλος με τους *Αντιάλους* για παραδειγμα να γράφουν συστηματικά εναντίον του καθεστώτος. Είναι η εποχή του πλάγιου λόγου, της υπαινικτικότητας, της εμμεσης χειρονομίας (Παπανικολάου 2010). Όπως θα έλεγε ο συνταγματολόγος και αντιστασιακός Δημήτρης Τσάτσος, φίλος και συνεργάτης του Λαμπράκη, και τακτικός αρθογράφος του *Βήματος* το 1972-73: «Ο Χρήστος είχε καταστήσει τότε το *Βήμα* θέμα και άμβνα της ελεύθερης σκέψης.» Σε σχέση με την σύλληψη και ανάκρισή του στο ΕΑΤ-ΕΣΑ τον Μάρτιο του 1973, ο Τσάτσος θα έλεγε:

Τον περισσότερο χρόνο της ανάκρισής μου, όλα γύριζαν γύρω από τον Χρήστο. Τον έζησα τότε πολύ κοντά. Τον ξαναβίωσα ολοζώντανα με αγάπη και θαυμασμό. Η σκέψη μου για αυτόν ήταν παρηγοριά μου. Και τότε θυμήθηκα: όταν τίμησε και μένα αμαζί με τους πολύ αξιότερους μου Γιώργο Κουμάντο, Δημήτρη Μαρωνίτη, Δημήτρη Φατούρο, Μάριο Πλωρίτη και άλλους, επθστρατεύοντάς με για μια αρθογραφία υπονομευτικής της δικτατορίας, μου είπε στο πρώτο εκείνο γνωστό γραφείο του στη Χρήστου Λαδά: «Θέλω να μας βοηθήσεις στην προσπάθεια αποκατάστασης της αλήθειας στη χώρα». Και πρόσθεσε: «Ο,τι βγει, Δημήτρη. Και καλό μας κουράγιο. Καλή τύχη.» (Κολλια, 143).

Για το γεγονός πως το 1973 η αντικαθεστωτική σφαίρα όχι απλά μορφωνόταν αλλά και επικοινωνούσε μέσω αυτών των εντύπων, ενίοτε διαφωνώντας κιάλας για το τι μέλλει γενέσθαι στη χώρα, αναφέρεται και στην αυτοβιογραφική μαρτυρία της η Μυρσίνης Ζορμπά. Λίγο πριν τη σύλληψη του Τσάτσου, η Ζορμπά απέστειλε κείμενο επιθετικής

βιβλιοκριτικής για πόνημα του Τσάτσου στο *Βήμα* που όμως απέσυρε αμέσως μόλις πληροφορήθηκε τα νέα για προφανείς λόγους. (Ζορμπά, 2023).

Οι κριτικές κινηματογράφου του Κωστή Σκαλιόρα, οι κριτικές θεάτρου του Κώστα Γεωργουσόπουλου, και οι κριτικές λογοτεχνίας του Βάσου Βαρίκα ως το θάνατο του το 1971 έχουν μεγάλο αντικτυπο – θυμίζω πως με άρθρα του στο ΒΗΜΑ ο Βαρίκας πρωτοόρισε την περίφημη λογοτεχνική/ποιητική γενιά του 70 ως «γενιάς της αμφισβήτησης», έναν όρο που θα υιοθετηθεί κατά κορον εκτοτε. (Βαρίκας, 1971· Σταματίου et al, 1978· Παπαθεοδώρου, 2021). Είναι στο ΒΗΜΑ που σε μια κριτική του ο Αλέξανδρος Αργυρίου αναφέρεται στην περίφημη εκδοτική εκρηξη του 1971-73 ως «ένα φαινομενο που αντικαθρεφτίζει τη διψα

του ευρύτερου κοινού για επικοινωνία με τα συγχρόνα ρεύματα, όταν η δραστηριότητα των μεσών μαζικής ενημέωσης τείνει να του αποσπαστεί την προσοχή με προϊόντα κατώτερης στάθμης». (Παπανικολάου, 1985· Αργυρίου, 1986, 32.

Σπάζοντας τη Μοναξιά

Η επιλογή συνεργατών αλλά και η συνειδητή παροχή χώρου και βήματος κάνει λοιπόν τις εφημερίδες του Λαμπράκη να ξεχωρίζουν. Στενοί φίλοι και συνεργάτες του Λαμπράκη εκείνη την εποχή όπως ο Αναστάσιος Πεπονής συμμετέχουν στην Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων την οποία θα κλείσει βιαίως το καθεστώς εκτοπίζοντάς τους· αντίστοιχη μοίρα θα έχει και η ΕΚΙΝ – Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων – με τον νεαρό φοιτητή νομικής τότε Νίκο Αλιβιζάτο να αποτελεί συνδετικό κρίκο με το Βήμα με το οποίο συνεργαζόταν. (Αλιβιζάτος, 2020.) Είναι ενδιαφέρον πως ο Δημήτρης Μαρωνίτης, τακτικός επιφυλλιδογράφος του Βήματος από τότε, γράφει για την ΕΜΕΠ και την ευθεως αντιδικτατορική ομιλία του Γκυντερ Γκρας την ανοιξη του 1972. «Σκοπός της συντομής παρουσίας του και της συνοπτικής ομιλίας του ήταν (όπως ομολόγησε ο ίδιος) να σπάσει τη μοναξιά όσων – επιδεξία ή αδέξια, αυτάρασεκα ή απελπισμένα – υπερασπίζονται ακόμη την υπόθεση της δημοκρατίας στον τόπο μας.». (Μαρωνίτης, 1975, 31). Είναι αξιοσημείωτο πως ο Βύρων Σταματόπουλος, ως εκπρόσωπος του καθεστώτος, χρησιμοποίησε την ομιλία του Γκρας ως απόδειξη για την ελευθερία της έκφρασης στην Ελλάδα. (Κορνέτης 2015, 312). Μετά το βίαιο κλείσιμο της ΕΜΕΠ και της ΕΚΙΝ το Μάιο του 1972 από το καθεστώς και τον εκτοπισμό πολλών μελών της πρώτης, (Πεπονής, 2002· Σαμίου, 2017) μεταξύ των οποίων ο Πεπονής, ο Γιώργος Κουμάντος και ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου, ο Χρήστος Λαμπράκης θα προσπαθήσει ανεπιτυχώς να τους επισκεφτεί στον τόπο εξορίας τους στο Κερασσώρι Ευρυτανίας.

Στο *Βήμα* θα γράψει ο Μαρωνίτης και τη «Μικρή Αντιγόνη και το χορό των δώδεκα» για το φοιτητικό κίνημα των Ιωαννίνων και την Πόπη Βουτσινά: «Συχνά συλλογιζόμουν τον τελευταίο καιρό πως ίσως η πιο άμεση και πιο πειστική αναίρεση κάθε ολοκληρωτισμού, είναι η δροσιά ενός νεανικού κορμιού, που κυκλοφορεί ατίθασα ανάμεσα στις στημένες κρεατομηχανές.». (Μαρωνίτης 1973) Σύντομα θα ακολουθούσε η δεύτερη σύλληψή του και το νέο πέρασμα του από το ΕΑΤ-ΕΣΑ.

Η ΜΙΚΡΗ ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΚΑΙ Ο ΧΟΡΟΣ ΤΩΝ ΛΩΔΕΚΑ

Η ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΑ αυτή αφιερώνεται στους φοιτητές: οί άγώνες τους, τό θάρρος καί ή φρόνησή τους, οί θυσίες καί τό ήθος τους άποτε-
λούν τό πιο ευόωνο σημάδι στα τελευταία έξη χρόνια. Καί μόνο
τό γεγονός ότι ή διαλογική καί πνευματική φρεσκάδα τους σαρώνει ήδη
στις πρώτες σελίδες των έφημερίδων τή σκηνοθεσία άλλων «συναρπαστι-
κών» ειδήσεων, δείχνει πως τό χωράφι άρχισε νά όργώνεται, ή σπορά δέν
θά άργήσει, καί όταν κάποτε φτάσει ό καιρός τού θερισμού, θά ξέρουμε
σέ ποιούς χρωστάμε τόν καιρό.

Να πούμε εδώ σε σχέση με το φοιτητικό κίνημα πως μια εντυπωσιακή και συστηματική στήλη της εφημερίδας *Τα Νέα* αφιερωμένη στα φοιτητικά ζητήματα αποτέλεσε σημαντικότερο πολο αντικαθεστωτικών κινήσεων ήταν. Η στήλη του Μηνά Παπάζογλου «Οι νέοι και τα προβλήματά τους» (με λογότυπο εικόνα που παρέπεμπε ευθέως στον Μάη του '68 ως μια αρχετυπικού τύπου φοιτητική εξέγερση στα σιξτυς), λειτουργούσε ως μέσο συνεχούς ενημέρωσης για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις, προωθώντας τα αντικαθεστωτικά αιτήματα των φοιτητών. (Κορνέτης 2015).

ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ ΘΕΤΟΥΝ ΘΕΜΑ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ

Ρεπορτάζ: ΜΗΝΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ

Η εν λόγω στήλη που αντλούσε πληροφορίες από τους ίδιους τους φοιτητές και με τη σειρά του πληροφορούσε τη φοιτητική μάζα απογιώθηκε από την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1972, επικρίνοντας τα διορισμένα διοικητικά συμβούλια των φοιτητικών συλλόγων και παρέχοντας πληροφορίες για τα τεκταινόμενα (κινητοποιήσεις, διωξεις κτλ). Ηγετικά στελέχη του αντιδ φοιτητικού κινήματος όπως ο Νίκος Μπιστης τονίζουν πως «Αν ο διάυλος επικοινωνίας με τον Τύπο είχε αποκοπεί, είναι αμφίβολο αν το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα θα είχε επιβιώσει». Ο ίδιος ο χουντικός υπουργός παιδείας, Γεράσιμος Φραγκάτος, υπογραμμίζει στις 28 Απριλίου 1972, ουσιαστικά φωτογραφίζοντας τα έντυπα του Λαμπράκη, πως «Μια μερίδα του τύπου εξ αντιπολιτευτικής προθέσεως ενθαρρύνει και υποθάλλει μια μειοψηφία φνασκούντων φοιτητών. Ιδιαίτερη έμφασις δίδεται εις το θέμα των αρχαιρεσιών και τινων ανεπίλυτων ζητημάτων των φοιτητών».

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ
ΕΘΝ. ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΟΣ

Α.Π. ΑΠΟΡ. 220.

28/4/72

Προς τον Συνταγματάρχην κ. Γ. Ίωαννιδην
Διευθυντή Γραφείας Συνδέσμων
Προσωπικώς Έπαφών κ. Πραδουπόλη

Θέμα: Άνευξιας και Κινήσεις Φοιτητών

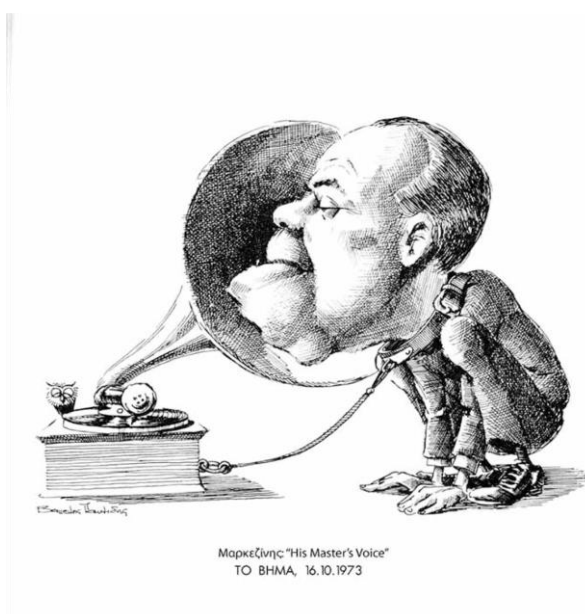
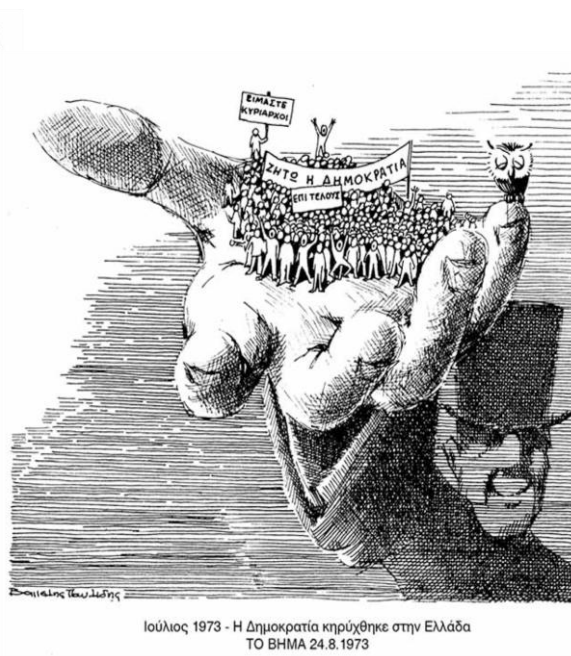
Αι Έκθέσεις των Κυβερνητικῶν Επιτροπῶν καὶ Α.Ε.Ι.
περὶ τῆς προφάτων κινήσεων καὶ φοιτητικῶν αἰτίσεων
ἐν συνφωνίᾳ μέλαι ἀπόψεις καὶ ἐκτιμήσεις καὶ κατα-
στάσεις ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου.

Ἡ κατάστασις δύναται νὰ συνοψισθῇ καὶ ἔξω:

1. Ὑπάρχει μία ἀριδρητικὴ μιανρά, ὅττοι φωναεκοί
μερὶς τῶν φοιτητῶν, οἱ ὅποιοι κατευδονόμενοι ἐπὶ
ἔξω. καὶ ἐκωπανεπιβτηριακῶ παραδόντων προσκαδόν
νὰ δημιονρῆθουν ἐνδωπάσεις. Αἱ ἐνερσιαὶ καὶ βυτο-
νί/οι καὶ ἐποκινούνται ἐπὶ ποχιτικῶ δυνάττων
ἀντιπιδερένων ἐν τὸ ἔρπον καὶ τὰ ἐπιδώξεις καὶ
Κυδερνήσεις.
2. Μία μερὶς τοῦ τύπον ἐξ ἀντιστοιχιστικῆς προδέσεως
ἐνδαρρύνει καὶ ἐποδάρπει καὶ ἐν γόρω κίμειν. Ὑδιαπρε
ἔρφασι δίδεται ἐν τὸ δέμα καὶ ἀρχαιρεσιῶν καὶ
τινων ἀνεπιγύτων ζητηγὰ καὶ τῶν φοιτητῶν.
3. Μερικοὶ καδηγηται καὶ Α.Ε.Ι. ἀπὸ ἀντικυβερνητικῆς
τοποδετήσεως ἐνδαρρύνουν καὶ ἐποδάρπων τὰ ἀνευξιας
τῶν φοιτητῶν, ἐνῶ ὅττοι δὶ τῇ ἀνιφοιτητικῇ καὶ
δέσεως ἐντείνουν τὴν δυσαρρόκειαν. Μολά τι μετῇ
Συντ. Αἱ ἐκθέσεις καὶ Κυβερνητικῶν ἐπιτροπῶν. Μολά τι μετῇ
Γραφ. Συντ.

Λίγους μήνες μετά, το Βῆμα και τα Νέα θα καλύψουν πλήρως τις καταλήψεις στη Νομική.

Ακόμα σκληρότερη είναι η σταση των εντυπων στο ζήτημα της «δοτής πρωθυπουργίας» του Μαρκεζίνη – ο οποίος περιγράφεται ξεκαθαρά ως φερεφονο του δικτατορα. Ανελέητη εδώ η γελοιογραφία του Παυλίδη που τον παρουσιάζει ως τον σκυλο του his master's voice.

Είναι το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 73 που ο Ρομπερτ Μακντόναλντ θα ονομάσει την «Άνοιξη της Πράγας» του ελληνικού τύπου.¹ «Αχ, αυτή η αλησμόνητη λογοκρισία...» Έτσι

¹ Robert McDonald (1974). 'The Greek press under the Colonels' *Index on Censorship*, 3(4), 27–42. <https://doi.org/10.1080/03064227408532369>, σ. 39. Και Robert McDonald, *Pillar & Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Marton Boyars.

τιτλοφορούνταν αφιέρωμα του περιοδικού *Ταχυδρόμος* για τη λογοκρισία – με φωτογραφία ημίγυμνου μοντέλου στο εξώφυλλο, όπως το διαφήμιζε η εφημερίδα *Τα Νέα* στις 16 Νοεμβρίου του 1973. Δυστυχώς βέβαια η λογοκρισία δεν λησμονήθηκε– με πρώτο και καλύτερο το ίδιο το αφιέρωμα που δεν κυκλοφόρησε ποτέ γιατί μεσολάβησαν τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και το πραξικόπημα Ιωαννίδη αμέσως μετά. Το *Βήμα* και *Τα Νέα* είχαν προλάβει να καλύψουν με πλήρη τρόπο την κατάληψη, ως και την αιματηρή κατάληψή της. Η «ελληνική Άνοιξη της Πράγας» θα είχε παρόμοια κατάληξη με την τσεχοσλοβακική, με τον στρατιωτικό νόμο να επανέρχεται σε πλήρη ισχύ και επαναφορά των σκληρότερων μέτρων από το καθεστώς, φυσικά και για τον τύπο.

Η Μεταπολίτευση τέλος ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο—με προσωπικό άρθρο του Λαμπρακη υπερ της εθνικής ενότητας με τίτλο «Ενωμένοι και Ελεύθεροι» – στις 24 Ιουλίου 1974.

Είναι πολλές οι πτυχές της προσωπικής εμπλοκής του Χρήστου Λαμπράκη τις οποίες δεν κάλυψε αυτό το άρθρο το οποίο περιέγραψε με γενικές γραμμές την στάση των εντύπων του

κατά τη διάρκεια της επταετίας.² Αξίζει να τονιστεί εν είδει συμπερασμάτων πως οι συγκεκριμένοι δημοσιογράφοι, πολιτικοί αναλυτές, σχολιαστές ή γελοιογράφοι στα έντυπα του συγκροτήματος δεν λειτούργησαν εν κενώ αλλά μέσα στο πλαίσιο που τους παρείχε το ίδιο το μέσο και εν τέλει ο ίδιος ο εκδότης μέσω των συνεργατών του. Το συγκρότημα έπραξε τελικά σωστά που κράτησε ανοιχτά τα έντυπά του γιατί κατάφερε να παράγει σκέψη και λόγο σε εξαιρετικά επώδυνες και σχεδόν ασφυκτικές συνθήκες, εν μέρει δικαιώνοντας το συμπέρασμα του Φουκώ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζατος, Ν. Κ. (2015). *Πραγματιστές, Δημαγωγοί και Ονειροπόλοι. Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*. Αθήνα: Πόλις.

Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (2020). *Δύο βήματα μπρος ένα πίσω: 8+1 πολυτάραχες δεκαετίες*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Andrews, Kevin (1980). *Greece in the Dark... 1967-1974*, Άμστερνταμ 1980.

Βαν Ντάϋκ, Κ. (2002). *Η Κασσάνδρα και οι λογοκριτές στην ελληνική ποίηση, 1967-1990*, μτφρ. Παλμίρα Ισχυρίδου, Αθήνα: Άγρα.

Bermeo, N. (2007). 'War and Democratization: Lessons from the Portuguese Experience.' *Democratization*, 14, no. 3: 388–406.³⁹²

Αργυρίου, Α. (1986). *Αναψηλαφήσεις σε δύσκολους καιρούς*, Αθήνα, 1986.

Βαρίκας, Β. (1971). «Ποιητικός αντικομφορμισμός», *Βήμα*, 16 Μαΐου.

² Για παράδειγμα αξίζει μνείας το γεγονός πως τα περίφημα τέσσερα άρθρα του Λαμπρακη από το 1966, όπου έκανε λόγο για την «ανάγκη ειρηνικής επανάστασεως», επανεκδόθηκαν το 1971 από τη χουντική εφημερίδα *Νέα Πολιτεία* χωρίς την άδεια του Λαμπράκη επανεκδίδονται. Σε ένα ανυπόγραφο άρθρο την επόμενη μέρα ο Λαμπράκης στο Βήμα μίλησε για το γεγονός πως τα άρθρα χρησιμοποιήθηκαν εκτός πλαισίου και χωρίς να ζητήσουν την άδειά του.

Βόγλης, Π. (2022), *Δυναμική αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967-1974*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Διαμαντής, Γ.Θ. (2024), 'Γεώργιος Παπανδρέου: Η κηδεία του που έγινε διαδήλωση κατά της Χούντας', *Το Βήμα*, 1 Νοεμβρίου.

Ζορμπά, Μ. (2023), *Σημειώσεις από την εποχή των προσδοκιών*, Αθήνα.

Irschick, E. (1994). *Dialogue and History: Constructing South India, 1795–1895*. Berkeley: .

Κόλλια, Ε. (2023) *Στα χρόνια του Χρήστου Λαμπράκη. Μαρτυρίες και αφηγήσεις για τον δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη 1957-2017* Αθήνα: Πατάκη.

Κορνέτης, Κ. (2015), *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμική πολιτική και η «μακρά» δεκαετία του 60 στην Ελλάδα*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα: Πόλις.

Μαρωνίτης, Δ. Ν. (1975), *Ανεμόσκαλα και Σημαδούρες*, Αθήνα: Ολκός.

Δ.Ν. Μαρωνίτης (1973), «Η μικρή Αντιγόνη και ο χορός των δώδεκα», *Το Βήμα*, 10 Φεβρουαρίου.

McDonald, Robert (1980). *Pillar & Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Marton Boyars.

McDonald Robert (1974). 'The Greek press under the Colonels' *Index on Censorship*, 3(4), 27–42. <https://doi.org/10.1080/03064227408532369>, σ. 39. Και Robert McDonald, *Pillar & Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Λονδίνο: Marion Boyars.

Παπαθεοδώρου, Γ. (2021). «Αμφισβήτηση... Ναι, αλλά ποια; Διανοούμενοι και δημόσια σφαίρα στα πρώιμα χρόνια της Μεταπολίτευσης», στο Γ. Δημητρακάκης –Α. Νάτσινα (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1981. Λογοτεχνία και πολιτισμική ιστορία*, Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής – Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, σ. 211-221.

Παπανικολάου, Δ. (2010), «'Κάνοντας κάτι περίεργες κινήσεις': ο πολιτισμός στα χρόνια της Δικτατορίας», στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974», 175–96, Αθήνα: Τα Νέα.

Παππάς, Α. (2022) '«Το Βήμα» στα χρόνια της δικτατορίας', *Το Βήμα*, 22 Μαΐου.

Πεπονής, Α. (2002), *1968-1981: τα γεγονότα και τα πρόσωπα* Αθήνα: Λιβάνης.

Roufos, R. (1972) *Inside the Colonels' Greece*, Λονδίνο: Chatto and Windus.

Σταυρόπουλος, Λ. (2020) «Ο 'ατομικός φάκελος' του Χρήστου Λαμπράκη στην Ασφάλεια', *Το Βήμα*, 5 Ιανουαρίου.

Στράτος, Κ. (1995) *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974* Αθήνα: Καστανιώτης.

Foucault, M. (1980), *The History of Sexuality. Vol. 1, An Introduction*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.

Σαμίου, Δ. (2017) *Η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ) και η ιδιαίτερη συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα (1970-1972)*, Αθήνα: Ασίνη.

Scott, J. C. (1992), *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.

Snyder, J. (1991) *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*. Ithaca: Cornell University Press.

Σταματίου, Κ. et al (1978), *Αμφισβήτηση*, Αθήνα: Έκδοση της Εφημερίδας Τα Νέα.